

הרב צבי אלימלך נויגרשל

חינוך לאמונה

ראשי פרקים

- א. האמונה – יסודה בפעולת השכל
  - 1. רב סעדיה גאון
  - 2. רבנו בחיי
  - 3. הרמב"ם
- ב. חינוך לפעילות שכלית
  - ג. דבקות בה'
- ד. המבחינים בין אמונה לבין ידיעה
- ה. ביהדות האמונה והידיעה אחת הן
  - 1. הרא"ה קוק
  - 2. הר"י וינברג
- ו. מסקנות בתחום החינוך

★ ★ ★ ★ ★

נושא דיוננו – "אמונה דתית". התחום הדתי הוא תחום היחס בין אלהים ואדם. הגדרת המושג "אמונה" קובעת את טיבו של היחס הזה. על כן, הגדרת מושג זה הוא אחד הנושאים המרכזיים של המחשבה הדתית. הגדרת היחס בין אלהים ואדם קובעת גם את המטרות החינוכיות מבחינה דתית.

א. האמונה יסודה בפעולת השכל

1. רב סעדיה גאון

בשיטת ר' סעדיה גאון השלמות הדתית כוללת שני מרכיבים: המרכיב ההכרתי, והמרכיב המעשי. האדם מורכב משני יסודות נבדלים – גוף ונפש. למורכבות זו שלושה ביטויים יסודיים: הכרה, פעולה ותאווה (אמונות ודעות, המאמר השישי, עמ' רא בהוצ' מכון סורא, וכן במאמר העשירי עמ' רצ). כח ההכרה משיג את האמיתות העיוניות, מבחין בין טוב ורע, וקובע את המידה הנכונה לסיפוק התאווה. השלמות

הדתית, הכוללת השגת האמיתות העיוניות (המרכיב ההכרתי), עשית הטוב והתרחקות מן הרע, ושליטה עצמית בתחום סיפוק התאוה (המרכיב המעשי), היא חובה דתית. בהשגתה יגיע האדם אל אושרו והצלחתו המלאים.

מכיון שהאדם מטבעו עלול לטעויות ושבושים, הן בתחום העיוני והן בתחום המעשי, הקב"ה בטובו ובחסדו מסייע לו על ידי התגלותו במתן תורה. הקב"ה מגלה בתורתו את האמיתות העיוניות האלוהיות. אמיתות אלו הינם: היות אלהים מצוי, היותו אחד, בורא (תארו היסודיים חי, חכם, יכול), משגיח, מצוה, נותן שכר ועונש. הקב"ה מדריך בתורה את האדם מהו הטוב אותו יעשה, ומהו הרע שעליו להתרחק ממנו ולא לעשותו.

ההתגלות מסייעת, כי היא מבטיחה את האדם מטעויות ושיבושים. אבל החובה הדתית היא, להשיג את השלמות על ידי מאמץ עצמי. חובה דתית היא, "שיתאמת לנו בפועל מה שידענו מפי נביאי ה' בידעה" (אמונות ודעות, הקדמה, עמ' כב). תוצאותיה של ידיעת האמיתות "בפועל" מתוך העיון השכלי הן שלמות בעבודת ה' ושיפור יחסי בני-אדם. "ובכך יוכשרו מצפוני בני אדם כברים, ותהיה תפילתם בלב שלם ... ותהיה נאמנותם שלימה במשאם ומתנם" (שם, עמ' ז). הצלחתו השלימה ואושרו האמיתי של האדם יושגו על ידי השגת האמיתות בדרך העיון השכלי, ועל ידי הישמעות לדבר אלהים.

מכאן הגדרת רס"ג למושג "אמונה":

ראוי שנבאר מה היא הדעה (בתרגום רי"ת: מה היא האמונה). ונאמר: הוא ענין המצטייר בנפש לכל דבר מסוים, כפי שהמצב שהוא נמצא בו. וכאשר תצא תמצית העיון, יכללנה השכל ויקיפנה, ותושג הנפש ותתמוז בה, ונעשה האדם בעל דעה (בתרגום רי"ת: ויהיה בהם האדם מאמין) באותו הדבר שהושג בו, וצופנו בלבו לזמן או לזמנים אחרים. (שם, עמ' יב)

האדם הוא בעל אמונה,¹ כאשר הוא מגיע אל אמת מסוימת (כתוצאה מהעיון השכלי). אמת זו נמוגת בתודעתו, כלומר, הופכת להיות חלק מאוצר הדעת שלו. היא עומדת לרשותו בכל עת, ללא צורך בשיחזור מחדש של התהליך ההכרתי, שעל ידו הגיע אל אמת זו. כאשר האמיתות העיוניות ביחס לאלהים, המושגות ע"י העיון השכלי, נוכחות בהתמדה בתודעת האדם, הרי הוא מאמין.

2. רבנו בחיי

שיטת ר' בחיי אבן פקודה, בעל חובות-הלכות, היא, שהבריאה כולה ומציאות האדם כחלק מבריאה זו, הם ביטוי לגדולתו, טובו וחסדו האינסופיים של הבורא ית'.

1. במלה אחרת "דעה". החוקרים עסקו בהבדלי התרגום.

ההטבה האלוהית מחייבת את התיחסות האדם כלפי הבורא. האדם חייב להשיב על טובו וחסדו של הבורא. הטובה החשובה ביותר שהיטיב הבורא עם האדם היא, שנתן לו את היכולת להכיר את גדולתו, טובו וחסדו – ומן החשובות שבטובותיו (רי"ת: והגדולה שבטובות) אשר היטיב בהן לבני אדם, אחרי שהמציאם בתכונות שבהם תהיה הבחנתם מלאה ותבונתם שלמה, הוא המדע, שהוא חיים ללבונתם ונר לשכליהם, והמנחה אותם אל רצון הבורא ית' ויתהדר. (רי' בחיי, חובות הלבבות, הקדמה, עמ' יד בהוצ' מוסד הרב קוק)

המדע, הכושר השכלי-ההכרתי, הוא אשר מביא את האדם למלא את חובתו הדתית – להשיב על טובו וחסדו של הבורא על ידי מלוי רצונו. התיחסות האדם כלפי הבורא, כל מערך "חובות הלבבות" שהן "חובות המצפון", מצוות עשה ומצוות לא-תעשה, אשר ביצוען תודעת, מבוססים על מערכת אמיתות עיוניות המושגות על ידי הפעילות השכלית.

כאשר חקרנו על החמור (=החשוב) שבפינות דתנו ויסודותיו, מצאנו כי טוהר יחוד בוראנו יתרומם ויתהדר עיקרו ויסודו, כי הוא השער הראשון משערי התורה. ועל ידי היחוד תובדל האמונה מן השתוף (רי"ת: וביחוד יפרד המאמין מן הכופר). והוא ראש אמיתת הדת. ומי שסטה ממנו, לא יתכן לו מעשה, ולא תתקיים לו אמונה. (חובות הלבבות, שער היחוד, עמ' מד)

הכרת מציאותו, אחדותו ויחודו וכל המתחייב מכך, הוא היסוד לכל המערך הנפשי כלפי הקב"ה: הבטחון בה', הכניעה לפניו וכו'. ההכרה היא הבסיס לעבודת ה' אמיתית ושלמה. ההכרה נותנת לאדם את היכולת לשלוט בכל מערכי הנפש ובטוייה, הן כלפי הבורא והן כלפי הזולת. לכן, ספר חובות-הלבבות פותח בשער היחוד – הכרת מציאותו, גדולתו וחסדו של הקב"ה מתוך התבוננות במציאות הגבראת, היא יסוד החיים הדתיים, יסוד חיי האמונה.

אמנם, יש מצבים נעלים, בהם זוכים אנשי מעלה יחודיים למתת אלוהית. הקב"ה מגלה להם "סודות חכמתו", ופותח להם "שערי ידיעתו" (חז"ל, שער חשבון הנפש, עמ' שמח). מתוך חסד אלוהי,

יואר שכלך, ותוכשר לכל מעלה רמה; ולא יהיה ליצר דרך אליך להתגבר; ותהיה במעלת סגולת ה' יתעלה; ויושג לך כח נעלה מופלא, אשר לא ידעתו בכלל מה שידעת; ותמצא בכחך מה שלא הורגלת ... ואז תבחין באותו זמן את הענינים הנשגבים; ותראה את הסודות העמוקים בזוך נפשך וטוהר לבך ויציבות כנותך; ולא תחלל מהיות בשמחה רצופה בעולם הזה ובבא בעוצם מה שהשקפת עליו, ושפע מה ששציפית את סודו, עם העזר העליון הבא אליך מאת ה' יתרומם ויתהדר. (חז"ל, שם, עמ' שעח-שעט)

אנשי הסגולה משיגים ע"י הסיוע האלוהי סודות החכמה האלוהית, שאין הם יכולים להשיג על ידי כחם השכלי העצמי. בכל אופן, גם מצב נעלה זה מבחינה דתית מאופיין בידיעה והשגת תכנים אלוהיים נשגבים סודיים. היחס הדתי המופלא הזה הוא יחס הכרתי.

המעלה הדתית העליונה, לדעת ר' בחיי, היא מעלת אהבת ה'.

ראוי לך אחי להבין, שכל מה שהזכרנו לעיל בספר הזה מחובות הלבבות ומעלות המדות ומבחר תכונות הנפשות, אינם אלא מעלות דרגות אל הענין הנעלה הזה (=אהבת ה'). וכן צריך אתה לדעת, שכל מצוה ומעלה מושכלת או כתובה אינם אלא מעלות ותחנות, שבהם תתרומם אל הענין הזה (=אהבת ה'), והוא פסגתן ותכליתן. (חזה"ל עמ' תט)

אהבת ה' הינה כסופי הנפש, "כלות הנפש", הימשכותה של נפש האדם אל מקורה האלוהי. כאשר האדם מגיע אל שלמותו, נפשו הופכת להיות עצם רוחני פשוט. כלומר, כוחות השכל התגברו על כוחות התאוה והרצון התגברות מלאה. הנפש נמשכת אל הדומה לה, אל העצם הרוחני הפשוט העליון, אל ה'. אהבת ה' היא מעלה שאין בה פעילות, כי אם הימשכות. הנפש היא פאסיבית, ועל כן היא נמשכת אל הדומה לה. אבל מצב זה הוא תוצאה של תהליך ממושך, אשר בסיסו ויסודו הם פעילות שכלית הכרתית.

3. הרמב"ם

העמדה השכלתנית מגיעה למלוא פיתוחה במשנת הרמב"ם. שלמותו ומעלתו הדתית של האדם זהות עם מעלת השגתו השכלית. תכלית האדם היא "השגת המושכלות", "והגדול שבמושכלות" – השגת אחדות הבורא ית' וישתבח, וכל הקשור בכך מן המדעים האלוהיים" (הקדמת הרמב"ם לפי' המשניות, תרגום הר"י קאפח, הוצ' מוסד הרב קוק, עמ' כב). התיחסות האדם אל ה' היא התיחסות שכלית מכל וכל – "יסוד היסודות ועמוד החכמות, לידע שיש שם מצוי ראשון וכו'" (הלכות יסוד"ת א,א). אהבת ה' ויראתו הם אופני התיחסות שכלית,

והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים וכו', מיד הוא אוהב ומשבח וכו'. וכשמחשב בדברים האלו עצמן, מיד הוא נרתע לאחוריו, ויפחד, ויודע שהוא בריה קטנה וכו'. (שם, ב,ב) אינו אוהב הקב"ה אלא בודעת שידעהו, ועל פי הדעה תהיה האהבה, אם מעט מעט ואם הרבה הרבה. לפיכך צריך האדם ליחד עצמו להבין ולהשכיל בחכמות ותבונות, המודיעים לו קונו, כפי כח שיש באדם להבין ולהשיג וכו'. (הלכות תשובה יו)

מושג האמונה לפי הרמב"ם מוגדר כך:

דע אתה המעיין במאמרי זה, כי הדעה (בתרגום ר"ש אבן תבון: ההאמנה)

אינו ענין הנאמר בפה, אלא הענין שהצטייר בנפש, כאשר מאמתים אותו ... ואין קביעת דעה, כי אם לאחר השכלה (בתרגום אבן תבון: ואין אמונה אלא אחר הציור), כי קביעת דעה היא אמות מזה שהושכל. (מורה נבוכים א,ג)

הרמב"ם מבטל כל סבילות ביחס הדתי, ביחס האדם כלפי האל. אף חיי הנצח, חיי העולם הבא, שהם השכר האמיתי הצפון לצדיקים, מאופיינים כחיי פעילות הכרתית – "יודעים ומכירים מאמיתת הקב"ה" (הלכות תשובה ח,ב). כך מפרש הרמב"ם את דברי חז"ל, "ונהנים מזיו השכינה". אף ההשגחה האלוהית נספחת לשכל וחיובית לו, כיון שההשגחה אינה אלא ממשכיל, ואשר הוא שכל שלם, שלמות שאין שלמות אחריה. והרי כל מי שנצמד בו משהו מאותו השפע כפי ערך מה שהגיע לו מן השכל, יגיעו לו מן ההשגחה. (מור"נ ג,יז)

ב. חינוך לפעילות שכלית

עד כאן עסקנו בשיטת המחשבה השכלתנית. שיטה זו סבורה, כי האידיאל הדתי הוא הכרת ה', השגת תכני החכמה האלוהית (= החכמה העוסקת באלהים) ע"י פעילות שכלית, ובכך מגיע האדם אל שלמותו הדתית העליונה. יחסו של האדם אל אלהים נכון על השכל. חיי האדם בכללם צריכים להיות מכוונים להשגת מטרה עליונה זו. תורת ה', אשר ניתנה בהתגלות נסית במעמד הר סיני, באה לסייע לאדם להשגת מטרה נעלה זו. תורה זו מודיעה את אמיתות החכמה האלוהית כמסקנות, כדי לסייע להשגתן על ידי הפעילות השכלית. אמיתות אלה ניתנות בתורה בהורעה ישירה, בספורים ובמצוות. התורה קובעת את מערכת החיים הנכונה, המאפשרת את מימוש השגת התכלית הדתית, אם האדם בוחר בתכלית זו (עיין מורה נבוכים ג,כז). על פי גישה מחשבתית זו יהיה צורך להסיק כי, מטרת החינוך הדתי הינה השגת המושכלות האלוהיות, הכרת ה'. פיתוח הכושר השכלי היא מטרה חינוכית חשובה ביותר, והאמצעים להשגתה היא לעסוק במדעים התורמים לפיתוח זה (עיין מור"נ א,לד). מערכת החינוך צריכה להקנות את המושגים הדתיים בהתאם להתפתחות זו, מתוך התייחסות מתמדת ומתחדשת אל התורה האלוהית, אשר ניתנה לנו מאת ה', הודעותיה, ספורה ומצוותיה.

בהאדם להתפתחותו השכלית נוכל להעמיק בהבנת התכנים האלוהיים הנמסרים בתורה, נוכל לחשוף את "סתרי התורה", שהם עניני האלוהות, אשר הקב"ה מסכם בתורה בדרך "הגלוי והנעלם" (עיין הקדמת הרמב"ם למור"נ). לתורת ה' שתי מטרות כלליות:

א. ללמד לאדם יסודות התורה, אמיתות עיוניות ביחס לאלהים, ויחסו לעולם ולהסטוריה.

ב. לכונן חברה אשר תספק את תנאי החיים, בהם יוכל האדם לממש את תכליתו הדתית.

בשתי דרכים תושגנה מטרות אלה, ע"י הלימוד וע"י המעשה (=מצוות). מצוות ה' נחלקות לשתי קטגוריות – חלקן מעבירות ו/או משמרות בתודעתנו תכנים עיוניים, אשר הושגו בפעילות שכלית; חלקן מחנכות, מקנות מדות טובות, ומסלקות מדות מגונות. קנין המדות הוא על ידי ההרגל המעשי. המטרה ההכרתית היא, איפוא, המטרה העליונה. המעשה הדתי מסייע מבחינות שונות להשגת מטרה עליונה זו. מערכת החינוך תציג באור זה את המעשה הדתי (=המצוות), את אורח החיים בו חי המתחנך מראשית התפתחותו.

ג. דבקות בה'

הכוון השכלתני אינו הכוון המחשבתי הבלעדי במחשבה היהודית בימי הביניים. רבי יהודה הלוי מייצג עמדה מחשבתית שונה ואף המסקנות החינוכיות תהינה אחרות.

האידיאל הדתי, לדעת ריה"ל, אינו האידיאל ההכרתי, השגת המושכלות. האידיאל הוא דבקות בה', השלמות הדתית העליונה משמעה מפגש בלתי אמצעי בין אלהים ואדם. היחס בין אדם ואלהים אינו מתמצה בהכרה,

רב המרחק בין בעל הדת ובין המתפלסף, כי בעל הדת מבקש את האלוה לשם תועלות עצומות, נוסף על התועלת הדעת אותה. (כוזרי ד"ז, תרגום אבן-שמואל, הוצ' דביר, עמ' קסט)

אברהם אבינו "בעל הדת", עמד בכל הנסיונות, וסבל את כל הסבל למען שם ה'; "כי הוא השיג מה שהשיג מן הענין האלוהי בחוש ולא לפי היקש" (תרגום רי"ת: "טעם ולא הקשה") (שם, ד"ז, עמ' קעד). כלומר: הוא הגיע אל הדבקות בה', אל המפגש הבלתי אמצעי. הקב"ה נגלה אליו, "הציץ עליו בעל הכירה". מפגש בלתי אמצעי בין האדם ואלהים, התגלות ה' אל האדם משנה את כל מערך החיים. היחס הבלתי אמצעי מתאפשר הודות לכושר דתי מיוחד, "הענין האלוהי", אשר הוא נבדל מן הכושר השכלי – העיוני – המדעי.

כושר זה הוא סגולתו המיוחדת של עם ישראל. הוא המאפשר את קליטת ההתגלות האלהית. אדם אשר כושרו הדתי הוא במלואו ביטוי, הוא הנביא. יש לטפח כושר זה על פי תכתיבו המדויק של הקב"ה,

אין להתקרב את האלוה, כי אם ע"י מצוות האלוה בעצמן ... אשר רק בהשלמת כולם ירצה האדם לפני האלוה, וידבק בענין האלוהי. (שם, ג"ב, עמ' קב)

אין לקרוב, איפוא, אל האלוה ית' כי אם על ידי מצוות האלוה ית'. (שם, ג"ג, עמ' קלט)

הקב"ה קבע במדויק את התנאים בכל תחומי החיים של היחיד, בהם יבוא לבטוי הענין האלוהי, הכושר הרתי המיוחד. מי שעושה מאמץ עצמי שלא על פי הקביעה האלוהית דומה "לסכל שחדר לאוצר התרופות" (שם, א, עט, עמ' כד).

כמו כן, קבע הקב"ה תנאים מדויקים ביחס לחייו הלאומיים של עם ישראל, מקומו ומוסדותיו הלאומיים. המשמעות הבלעדית של מצוות התורה הן ביחס לפרט והן ביחס לאומה בכללה, היא צווי ה'. קיום מצוות ה', ענינו – מלוי רצונו של הקב"ה. בזה מתממשים התנאים אותם קבע האל למפגש הבלתי אמצעי בינו ובין בני ישראל, להתגלותו ביחידים ובעם ישראל כולו (שם, ב, ג, עמ' עה-עו). המפגש הבלתי אמצעי בין האל ויחידיו סגולה ענינו: הנביא מקבל נתונים מן התחום האלוהי; הוא קולטם על ידי חושיו הפנימיים ושכלו הנבואי; ומעבד נתונים אלה לתכנים אלוהיים (שם, ד, ג, עמ' קטא). ביטוי של המפגש בחיי האומה הוא:

ותאריכו ימים על הארץ, שבסיועה הגעתם למדרגה הזאת, היא אדמת הקדש. ויהיה השבע בארץ ורעבה, טובתה ורעתה תלויים בענין האלוהי לפי מעשיכם. ויהיה מנהג הטבע נוהג בכל העולם, אך לא בכם ... ובזה תדעו, כי ענינכם נוהג לא לפי חוקי הטבע, כי אם לפי רצוני וכו'. (שם, א, קטג, עמ' מ"מא)

מעלות עליונות אלה ניתנות להשגה, כאשר מתממשים כל התנאים אשר נקבעו ע"י הקב"ה.

כאשר תנאים אלה אינם קיימים, המעלה הנתנת להשגה היא מעלת החסיד. החסיד מודע בכל אורחות חייו את הנוכחות האלוהית. 'החסיד הוא המושל' (שם, ג, ה, עמ' צט). החסיד מספק צרכי כל הכוחות הפועלים באדם, כשם שהמושל מספק צרכי כל נתיניו. מתוך כך כל הכוחות עומדים לרשותו ולפקודתו, כדי להשיג את המטרה הדתית העליונה – הדבקות.

לאחר שעשה החסיד לכל אחד מאלה כל דרכו ... הוא קורא לעדרתו זו כי תבוא לעזרתו במאמציו להדבק ... במדרגה האלוהית וכו'. (שם, ג, ה, עמ' ק) החסיד רואה עצמו תמיד כאלו שכונה עמו. ואכן בהתחזקו בחסידותו, הוא זוכה להתחברות האלוהי עמו, אף בהעדר האפשרות להשגת נבואה.

כאמור היחס הדתי העליון הוא יחס הדבקות. אבל, אין ריה"ל מוותר על היחס השכלי. ההכרה השכלית חייבת להיות הבסיס ליחס הדבקות. הכרה שכלית של תכנים אלוהיים הם היסוד עליו תושגת הדבקות. התודעה הדתית, לדעת ריה"ל, היא דו־קומתית: היסוד הוא הכרה שכלית, ועליו נבנית קומת הדבקות, ההתגלות האלוהית, המפגש הבלתי אמצעי, בחינת "טעם". הדבקות אינה חויה סוביקטיבית גרידא; היא צריכה להתבסס על יסוד אוביקטיבי – הכרתי.

אחרי זה יסדר לו החסיד את העיקרים, אשר בהם תשלם האמונה היהודית. והם: ההודאה ברבנות האלוהי ובקדמותו, בהשגחה שהשיגה על האבות,

ובהיותו נותן התורה ... אדם המודה בכל אלה מתוך הכרה גמורה הוא ישראל אמיתי, ומותר לו לצפות להדבקות בענן האלוהי. (שם, ג'ז, עמ' קיג'קיד)

יודגש: האמונה היהודית השלמה, ענינה תכנים עיוניים.² מתוך הדברים נוכל לעמוד על אלמנטים חדשים בתורת החינוך על פי משנת ריה"ל. החינוך ידגיש את החשיבות העקרונית, מבחינה דתית, של המעשה. המעשה הדתי ערכו בהיותו צווי ה'. האדם המקיים מצוות ה' ממלא רצון ה'. זו משמעות המצוות. ערכו של המעשה הדתי הוא בתחום הדתי עצמו. הוא מאפשר את המפגש בין אלהים ואדם. אין להסבירו ע"י שום ערך, שאינו ערך דתי. החינוך מתוך הכרת המטרה הדתית העליונה, יביא לפיתוח ולהפעלת כל הכשרים והכוחות האנושיים, הן הכוחות הרוחניים והן הגשמיים. לשם השגת המטרה הדתית, נדרשת תשתית טבעית שלימה ובריאה, תיפקוד מלא של כלל הכוחות. רק על תשתית זו יתבטא הכח הסגולי, היחודי של עם ישראל (השווה לדברי רמב"ם, שכל מעשי האדם יהיו לתכלית אחת).

משנת ריה"ל מאירה את החשיבות המרכזית מבחינה דתית של המבנה הלאומי. "הענין האלוהי" הוא כושר יחודי של האומה הישראלית. כושר זה יתבטא רק כאשר מעמדה של האומה הישראלית יהיה כפי המתכונת שנקבעה על ידי האל. היחיד הישראלי יוכל להשיג את שלמותו הדתית רק במסגרת התקינות הלאומית. כוחו המלא של היחיד, מבחינה דתית, נובע מהתכללותו בכלל הישראל.

ריה"ל מעמידנו על הערך המיוחד של תפילת הצבור (שם, ג'ט). כוחו של הצבור הוא מעבר לכח של צרוף היחידים. ברור כי מערכת החינוך חייבת לתת דעתה להיבט זה. עליה להבליט את ערך הציבור, ולעודד את היחיד לתרום את חלקו לציבור, כדי ליצור את הכר המתאים להתפתחותו האישית המלאה. יש להדגיש כי, במסגרת הצבור יש תפקיד, מקום וערך לכל יחיד. כל אחד ממרכיבי הצבור תורם ביחודו את הגוון המיוחד. תרומת כל יחיד, צריכה למצוא מקומה במסגרת הצבורית. מאידך גיסא, רק במסגרת צבורית ישיג היחיד את מלוא ביטויו היחודי.

כווני היסוד במחשבה היהודית בימי הביניים רואים זהות בין האמונה הדתית לבין הידיעה השכלית (רס"ג, ר' בחיי, רמב"ם). השגה שכלית של תכנים אלוהיים היא, לפחות, תשתית הכרתית למערכת מסועפת יותר של התייחסות האדם אל אלהים (ריה"ל).

2. עיין פרופ' מי שורץ, משנתו של ריה"ל בימינו, בקובץ "משנתו ההגותית של ריה"ל", משרד החירות, המח' לתרבות תורנית עמ' 24-26; צבי א' נויגרשל, צא ולמד, מעמד השכל בתחום הדתי במשנת ריה"ל.

ד. המבחינים בין אמונה לבין ידיעה

במחשבת הדת בעת החדשה עלתה ההבחנה בין אמונה וידיעה. הבחנה זו אומרת כי, האמונה אינה קטגוריה ידיעיתית. הבחנה זו מפקיעה את הזיקה בין השכל לבין האמונה הדתית. שני מקורות להבחנה עקרונית זו:

- א. התנגשות בין התבונה העיונית לבין הדת, כמערכת אמיתות עיוניות – שכליות. בקורת התאולוגיה הרציונלית ערערה את תקפות ההוכחות השכליות בתחום הדתי. הבקורת הזו טענה עקרונית, שאין תוקף לקטגוריות מחשבתיות המתייחסות למציאות הסופית, המותנית, הזמנית, כאשר אנו מחילים אותם על המציאות הבלתי מותנית והעל-זמנית (= המציאות האלוהית). קטגוריות מחשבתיות אלה (כגון: העצם, הסבתיות), כותן יפה בעולם הנסיון המדעי, ולא בתחום המטפיסי. בקורת זו מסקנתה בפי קנט: "נמצאתי חייב לבטל את הידיעה, כדי לפנות מקום לאמונה" (בקורת התבונה הטהורה, ההקדמה למהדורה השנייה עמ' 21, הוצ' מוסד ביאליק). ההבחנה בין אמונה וידיעה באה, איפוא, לתת פתרון להתנגשות זו (עיין הרב י"ד סולובייצ'יק, ובקשתם משם, עמ' 128).
- ב. מחשבת הדת בעת החדשה מבקשת לתת לתחום האמונה הדתית סימני היכר עצמיים; מבקשת לקבוע את האמונה הדתית כתופעה יחודית לעצמה. מתוך שאיפה זו, למתן הגדרה יחודית לאמונה, הוצעו כווני מחשבה שונים. יש שראו את יחודה של האמונה בזיקתה לתחום המוסר, כבסיס למוסר, או כתוספת. התחום הדתי הוא תחום מעשי, לא עיוני. יחודו של התחום הדתי הוא באופי היחודי של המעשה הדתי לעומת המעשה בתחום המוסר הכללי. כוון אחר הסביר את האמונה הדתית כחיה – האמונה היא מצב נפש, מצב תודעתי יחודי.

חלוקת הדעות ביחס להגדרת מצב נפש יחודי זה.

הפילוסוף הגרמני, שליירמאכר, הגדיר את האמונה כהרגשת תלות מוחלטת. מקורה של הרגשה זו בראיתו של האדם את עצמו כנתון בידי כוחות נעלים וחזקים, המשפיעים על חייו. כוחות אלה עלולים להרוס את כל בנינו האישי. פחד זה מביא להתמסרות ותלות מוחלטת. הרגשת התלות המוחלטת באוביקט נעלה משחררת מן הפחד. ההרגשה היא על הרגש – רגש התלות.

התאולוג הגרמני, רודולף אוטו, ראה בקדושה את התכונה המציינת את התחום הדתי. המיוחד שבקדושה הוא, המזיגה בין שני יסודות: יסוד המסתורין (MYSTERIUM) מחד, והיסוד "הנורא" (TREMENDUM) מאידך.

היסוד המסתורי כולל: תודעת יחודו של האל – "האחר בהחלט", את הכמיהה וההמשכות אליו, את השאיפה לקרבתו (FASCINATION). היסוד "הנורא" כולל: יראה ופחד, תודעת היותו כל יכול, היותו אדון ועליון. שני היסודות התודעתיים האלה פועלים ברזמנית. זהו היחודי שבתודעה הדתית.

הצד השווה שבנתוחים אלה, שיש בהם העתקה של התחום הדתי מן התחום האוביקטיבי, העיוני-הכרתי-שכלי, אל תחום ההרגשה הסוביקטיבי. יש בנתוחים אלה מעבר לתאולוגיה חויתית. העתקת התחום הדתי אל תחום החויה השפיעה השפעתה בתולדות המחשבה היהודית בעת החדשה. ההבחנה בין אמונה וידיעה נקלטה ע"י הוגי דעות מסויימים במחשבה היהודית.

ה. ביהדות האמונה והידיעה אחת הן

1. הראייה קוק

גדולי הלכה והגות בדורנו הגיבו והתמודדו בכתביהם עם עמדה זו. ראשית דיונו במאמר זה בהתייחסותו של הרב א"י הכהן קוק זצ"ל.

הרב קוק טוען, שהגדרות הדת במחשבת הדת בעת החדשה אינן מתאימות להגדרת התופעה הדתית הישראלית. יש שוני עקרוני-מהותי בין התודעה הדתית הכללית לבין התודעה הדתית הישראלית. הרב קוק חושף את המקור להגדרות התופעה הדתית הכללית. על ידי כך הוא מראה את אי-ההתאמה של הגדרות אלה לתופעה היחודית של דת ישראל. את תמצית מחשבתו בענין הביע הרב קוק בשני מאמרים, "דעת אלהים" ו"עבודת אלהים".

הכרה מפותחת – "מבוכרת" – מבחינה בין העצם ובין הופעותיו אל המכיר. כל חזיון – בין מוחשי, ובין שכלי – מיד הוא מעורר רגש או מחשבה שהיא כפולה. אחת שהיא שתיים, מצד עצמו של החזיון, ומצד תארו, המתייחסים אל הנושא העסקן באותם דברים. (דעת אלהים, עמ' קל)

כל הכרה יש בה כפילות, הכרת העצם והכרת התארים המתייחסים את העצם הנתפסים ע"י המכיר. ההכרה הלוא-מפותחת – "הילדותית" – אינה מבחינה את ההבחנה ההכרתית הנ"ל. היא מבקשת להצמד אל העצם. בקשת הצמדות זו אל העצם גורמת לעיוות הכרתי, מפני שהעצם אינו מגיע אל התודעה המכירה, אלא על ידי הופעותיו, התארים המתייחסים אל העצם הנקלטים ע"י המכיר.

קליטת הנתונים המשוגרים, קליטת התארים, מביאה למסקנה כי תארים אלה מקורם בעצם שהוא מחוץ לתודעתנו. זהו תהליך ההכרה "המבוכר". הבחנה יסודית זו בתורת ההכרה חלה ודאי, מדין קל וחומר, לגבי התייחסותנו ההכרתית אל אלהים. ההכנה למחשבה על אלהים "נמצאת היא באיזה אופן גלוי או נסתר, ישר או מעוות, בכל הלבבות האנושיות" (אורות עמ' קב). מחשבה נכונה על אלהים היא מחשבה על "האידיאלים האלוהיים", שהם התארים של אלהים – תארי הפעולה, המדות האלוהיות, יג מדות הרחמים. התייחסות הכרתית אל אלהים תתכן רק ביחס להופעותיו, להתגלויותיו של אלהים, לדרכי ה'; לא לעצם האלהי, שהוא מקור התופעות וההתגלויות.

אמנם, יש בפנימיות הנפש "עריגה אל העצמיות של כל נושא חביב, שהוא מקור לתוארים המתיחסים", אבל התיחסות הכרתית תתכן רק אל "האידיאלים", אל דרכי ה', "שהרי אין כלל אחר הידיעה הברורה והמבוכרת שום ידיעה עצמית (= שום ידיעה ביחס לעצם), לא רק בחוק האלוהות, כי אם בכל מושג" (דעת אלהים, עמ' קלד), כמבואר לעיל.

העריגה אל העצמיות היא טבעית, היא "מקור לרגש דתי". אם רגש זה "עוזב לבדו, ללא עבודה שכלית המטפלת בו (עבודה שכלית של הפילוסופיה, השוללת כל הכרה חיובית ביחס לעצם האלהי), יוכל לחולל מחשכים רוחניים רבים מאוד." הכרה חיובית תהיה אך ורק ביחס להתגלויות האלוהיות, האידיאלים. "והדבר מפורסם וידוע, שאפילו השמות האלוהיות אינם מסמנים על פי עמקה של תורה את עצם האלוהות, כי אם את האידיאלים האלוהיים, את דרכי ה', את חפציו, האצילות, הספירות, המדות השבילים, הנתיבות, השערים והפרצופים, שמקצת תכנם חקוק וקבוע הוא גם כן בנפש האדם" (עבודת אלהים, עמ' קמה). כלומר: השמות האלוהיים מסמנים את התגלויותיו של ה', את הופעותיו. אידיאלים אלוהיים אלה נקלטים ע"י תודעתו ההכרתית של האדם, מפני שהם חקוקים וטבועים בנפשו. יש התאמה בין מה שבתוכיות נשמת האדם ובין ההתגלויות האלוהיות.

עיקר ידיעתנו באלוהות הוא: אחד, בודא, מצווה. וכל אוצר הרוחניות בא רק ליתן פתרונים ותאורים מפורשים, איך להבין את הידיעה הזאת ולבררה. (ערפלי טוהר, עמ' לא, הוצ' המכון ע"ש הרצ"ה קוק, ירושלים, תשל"ג)

הבריאה, התגלות הרצון האלוהי החפשי בהחלט, היא ההתגלות היסודית, שלה אנו מודעים. הרצון החפשי בהחלט, המתגלה בבריאה, הוא יסוד הרצון החפשי שבאדם, הוא יסוד הבחירה. הענות האדם לאידיאלים האלוהיים המתגלים הוא הענות מתוך בחירה חפשית. הכרת האידיאלים "דורשת" מניה וביה את הגשמתם, את מימושם בעולם על ידי האדם מתוך בחירה חופשית. הרצון האלוהי המתגלה בבריאה ופועל בבריאה (הרצון הוא הכח המניע בבריאה), מגיע להיות רצון מודע וחפשי אצל האדם).

הוי אומר: "מחשבה אנושית תוכל להיות ולהשאיר מחשבה גרירתא, מחשבה מפשטת, אבל המחשבה האלוהית היא גם מעשית" (מאמרי ראי"ה ח"ב עמ' 488). המחשבה האלוהית, כלומר, המחשבה על אלהים, מפני היותה מחשבה (= הכרה) על האידיאלים האלוהיים, דרכי ה', מדותיו, היא מניה וביה מחשבה הדורשת מימוש, הדורשת הענות חפשית של האדם למימוש האידיאלים האלוהיים המתגלים. האידיאלים האלוהיים, והחמדה הפנימית ... להגשים דוגמתם בפועל של סדרי החיים הם הנם תולדותיה של המחשבה המבוכרת. (דעת אלהים, עמ' קלב)

בוה יחודה של התודעה הדתית הישראלית.
 לעומת זאת, ההכרה "הילדותית", האלילית, המתעקשת להתייחס אל העצם האלוהי ולא אל הופעותיו, היא מקור העוותים של התודעה הדתית.
 מה שאין כן אם המחשבה הילדותית לא תזוז ממקומה, וכל שיחה ושיגה יהיה רק עם העצם, החיזיון שהוא מרום ונשגב. אז תתע במסילות זרות לרוחה. (דעת אלדים, עמ' קלא)

הפנית המבט השכלי כלפי העצמות האלוהיות דומה להבטה בשמש עצמה, המביאה לערפול הראיה ולהכרח להפנית המבט. הראיה השכלית הפונה אל העצם האלוהי "מוכרחת להסב פניה ממנו, שהרי אי אפשר להכיר את העצם. הסבת פנים זו היא מקור ההסבר, כי התודעה הדתית היא חויה גרידא, "הסתפקות בעצם מציאות החזיון הזור ההוא" (שם). ובסופו של דבר, היא גם מקור הכפירה, "ומזה עוד צעד לידי הכחשה וכפירה" (שם).

המחשבה הילדותית, שהיא גם הנשאה מכל, גם הנמוכה מכל, אינה יודעת רק לעסוק בעצם. והעצם, הלא לפי מושגה הוא נכר וזר לה, לא תוכל להכירו כי אם בדרך ארעי. וכשהיא רואה שהוא (=העצם האלוהי) מקיף את כל חייה, את כל רגשותיה והיותה, עד שכמעט לא נשאר לה מקום לרגשי עצמותה, שוב היא משתמטת ממנו. ובוה מתחילות נטיות הדרכים עם צרופי הדמיונות וערכובי האור ולמות של עבודה זרה ושל כפירה תוצאות. (שם, עמ' קלב)

ההבדל בין דעת אלהים מבוכרת לבין דעת אלהים ילדותית, הוא המקור להבדל בין שני סוגי עבודת אלהים.

זהו הקו המחלק בין המושג של עבודת אלהים, שהוא מושג הדת אצל כל עם ולשון ... דהיינו, שעבוד ועבודה לאיזה עצם נשגב באפס יחוסים אידאליים בעצמותה של העבודה עצמה. (עבודת אלהים, עמ' קמז)

כאשר ההתייחסות היא אל העצמות האלוהיות, עבודת ה' נתפסת כשעבוד. "זאת היא העבודה, שמקורה הפלצות והזעזוע" (שם, והכוונה לרודולף אוטו). הרגש הדתי הרגיל אינו מוצא "חפץ בקיום המעשי של תורה ומצוותיה בפועל" (דעת אלהים, עמ' קלז). דעת ה' הישראלית, התייחסות הכרתית מבוכרת אל האידאליים האלוהיים, אל ההתגלויות האלוהיות, אל אלהים המתגלה בבריאה ובהסטוריה, היא יסוד לעבודת ה', אשר ענינה הגשמת האידאליים האלוהיים מתוך חופש, מתוך בחירה. עבודת אלהים זו היא מתוך רצון ושאיפה למימוש המדות האלוהיות. עבודת אלהים זו יש בה הענות מתוך חופש. הענות חופשית זו יסודה בהתאמה בין האידאליים המתגלים ובין מה שטבוע בנפש האדם.

המיוחד בעם ישראל הוא, שהשאיפה להגשמת האידאליים האלוהיים היא שאיפה לאומית, לא של יחידי סגולה היכולים להמצא בכל אומה ולשון.

לא כן הוא מושג עבודת אלהים לישראל, שהוא מציין בקרבן אהבת עולמים לאיריאלים האלוהיים לטפחם, להרבותם ולהתעלה בהם ועל ידם ... בחיי האומה כולה, וביחוד בחייה הלאומיים, שלזה צריך סגולה נטועה וקבועה בנפש הלאומית בעצם טבעה. (עבודת אלהים, עמ' קמז-קמח) השאיפה היא לאומית כמשמעות נוספת: עם ישראל מבקש להגשים את האיריאלים האלוהיים בחיי אומה ומדינה.

פיתוחה של הסגולה הקבועה והנטועה בנפש הלאומית הישראלית, ודרכי הגשמת האיריאלים האלוהיים, המתגלים בחיי היחיד והאומה, אלה הם תפקידי התורה ומצוותיה.

וזהו עומק הדעה של "עם חכם ונבון אשר לו חוקים ומשפטים צדיקים ככל התורה הזאת", המלאה איריאלים נשאים ועצות אלוהיות אדירות ונאמנות, איך להוציאם מן הכח את הפועל לדור דורים. (עבודת אלהים, עמ' קמח) כלומר: התורה היא דרך הביצוע של הגשמת האיריאלים האלוהיים בחיי היחיד והאומה. כמו כן, התורה מפתחת את כוחות ההכרה, המכירים את ההתגלויות האלוהיות ואת השאיפה הלאומית לממשם.

כל מהלך החיים של תורת אלהים חיים, אשר לנו, בין למודה, בין עשייתה ושמירתה, לכל פרטי הסתעפויותיה על פי הקבלה והמסורת הנדבקים בנשמת האומה במהלך טבעי והיסטורי, הוא רק דרך אחד (=הוא הדרך האחד הבלעדי) לגלות על ידו את המאור של השאיפות האיריאליות – האלוהיות. (דעת אלהים, עמ' קלו)

מצוות התורה הם הכלים, על ידם מתגלים האיריאלים האלוהיים. הם גם המכשירים את הכלים האנושיים לקליטת איריאלים אלה. המצוות, "חלונות האורה" (אפיקים בנגב, פרק ח), הן משקפות את האיריאליות האלוהית, והן מדריכות ומכשירות את האדם למימוש איריאליות זו. המצוות הן: "החלונות המאירים, שעל ידם יוכל האור האלוהי השורה בישראל לחדור לתוך לבבם" (אדר היקר, עמ' נג).

ההתייחסות הבסיסית של האדם כלפי אלהים המתגלה היא: "נעשה רצונו". אמנם מצד ההתגלות הפנימית שבנשמה (שהיא צפונה בה ממקור חייה) יש דרישה של מעשים, שיהיו רצויים לה'. אם כן המציאות של צורך המצוות היא קודמת למציאות השכל וליסוד הטעמים. (אורות המצוות, התפרסם ע"י הרב מ"צ נריה, באורו – עיונים במשנת הראי"ה קוק זצ"ל, עמ' 16)

התודעה הדתית היחודית של ישראל יסודה בהכרת ההופעות האלוהיות, הכרה הדורשת הגשמה, מתוך הענות פנימית חפשית התואמת את טבע הנפש, בחיי המעשה – בחיי היחיד ובחיי האומה בכללה.

מחשבה אנושית תוכל להיות ולהשאר מחשבה גרידתא, מחשבה מפשטת. אבל המחשבה האלוהית היא גם מעשית. ולכן האמונה האמיתית מלמדת

אותנו, שהדבקות ליוצר הכל ב"ה היא במעשה כבמחשבה. ואין שום דבר המוציא לפועל את המחשבה האלוהית, להתאים את המעשה לרעיון, כלימודיה של כנסת ישראל, היא תורתנו הקדושה. (מאמרי הראי"ה, ח"ב עמ' 488)

ההתייחסות אל האלוהי היא התייחסות מורכבת. יש בה "עריגה" אל העצמות האלוהית, שאין הכרה חיובית תופסת בה. העריגה היא טבעית, ובטויה: "הרגשות של שפיכת הנפש" (דעת אלהים, עמ' קלה). הפילוסופיה השכלתנית, "שהשליה כחה ועזה" (שם) (=תורת התארים השליליים), מתייחסת אל יסוד העריגה. היסוד השני, ההכרתי, מתייחס אל ההתגלות האלוהית, ההופעות האלוהיות, האידאלים האלוהיים. הכרה זו יש בה מניה וביה את הדרישה למימוש, להגשמת אידאלים אלוהיים אלה בחיים הפרטיים והצבוריים.

היחס בין שני היסודות הוא, "הרגש הפנימי הפונה אל עומת העצם, היא הנקודה הגותנת חיים לכל היחס האידאלי, באשר כל האידאלים כולם נובעים ממקור חיי החיים". יחס זה קיים גם בתחום עבודת אלהים,

שרק בעומק הרגש גנוזה היא המחשבה הראשית על דבר העצם ... אבל המרכב של הדעה והדבור היה תמיד מכוון לעומת האידאלים האלוהיים. (עבודת אלהים, עמ' קמו)

כאשר תודעה דתית מורכבת זו קבועה ומתמידה בנו, הרי אנו זוכים במעלת האמונה הדתית.

גדר האמונה בכללה הוא, שאמיתת הענין הנודע קבועה בקרבנו, לא מצד הידיעה לבדה, כי אם מצד מנוחת הנפש הגמורה, כשהוא מקבל אותה בקבלה שלימה, מבלי שיסתער בו מאומה נגד זה. ולכן חיובת התמידו של האמונה בה יתעלה הוא, שידיעת מציאותו יתעלה ומה שראוי שיתיחס לו תתכונן בקרבנו בתמידיות. וזה אי אפשר כי אם ע"י הכנת הלב בטהרה וביושר ובמעשים מתאימים. (עולת ראי"ה ח"א עמ' שלד-שלח)

2. הר"י וינברג

הרב יחיאל יעקב וינברג זצ"ל מתייחס אל הגדרות התופעה הדתית בספרות מחשבת הדת מזוית ראייה נוספת. הוא מתייחס ישירות אל הגדרת הפילוסוף שלירמאכר. הדתיות היא הרגשות תלות מוחלטת. מקורה במשבר פנימי חריף הפוקד את האדם. הוא (האדם) נוכח בהתנגשות "בין רגש החיים הסואן לבין המציאות האכזרית, המביאה להכרה שכל רצונו עולה בתוהו, ששאיפותיו אינן יכולות להתגשם, שהוא אסור באזיקים" ("שרידי אש" – חלק ד, משנתו של ר' שמשון רפאל הירש, עמ' שסג). הרב וינברג טוען כי, דתיות שגולדה מתוך משבר נפשי, וענינה התמסרות פאסיבית, מביאה לקרע בין הדת והחיים. הדת גרחת לשולי החיים, ואין

לה קשר לישובו של עולם. דתיות כזו אינה משפיעה אלא במדה פחותה על אופי מאמיניה. על כן, טוען הרב וינברג, הגדרה זו של התופעה הדתית אינה מתאימה, "ואין לה שום תוקף לגבי הדתיות היהודית, שהיא מסוג אחר לגמרי" (שם, עמ' שסד). הדתיות היהודית היא "כל כולה רכוז פנימי של חיי נפש", ולא תוצאה של הסתכלות בעולם החיצוני. "לגבי אדם מישראל דת הרי היא רגש חיים מיוחד, נוסח של נפש, קנה-מידה ואופן הסתכלות בטבע וכל הסובב את האדם" (שם, עמ' שסה). האמונה – "והי ההפעלה הראשונה של 'עצמות' האדם אל מה שקלטו חושי, קביעת יחס אל מה שנכנס אליו מן החוץ" (הרב י"י וינברג, לפרקים עמ' קמ). "האמונה השלמה והמתוקנת ... זו מין ראייה פנימית, שכוחה רב יותר מן הראייה החושית" (שם, עמ' קמב).

"הדתיות היא לו (=לעם ישראל) נוסח נפש, קנה-ראי, אופן הסתכלות" (שם, עמ' קמז). הדתיות הישראלית היא התייחסות אל כל מרחבי החיים. ודרך כל מרחבי החיים נוצר המגע הבלתי אמצעי עם רוח אלהים, המרחפת על פני היקום. הדתיות הישראלית לא נסוגה מן החיים, ולא נצטמצמה בתחום בית הכנסת. "בהכרח שאפה להקיף את כל תחומי החיים ולהשתלט עליהם שלטון גמור, החקלאות, היחסים ההדדיים שבחברה, וכן כל מעשי יצירה ... כולם קבועים בחותם הדת ומצותם בכך" (שרידי אש – ח"ד, עמ' שסה). בשם אחד מרכיבי החסידות הוא מפרש: "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (שמות כה, ו) – "שאינן הכוונה רק לסוף מעשה ולתוצאה המבוקשת, אלא גם לעצם העשייה והמלאכה הממשית, שגם היא מקודשת בקדושת הדת, ושהיא תנאי שבלעדי אין הקב"ה משרה שכינתו בעמו" (שם, עמ' שסה). דתיות זו, ראייה מיוחדת זו, מוצקת ברפואה חיים קבועים – מצוות התורה. המצוות הן ביטוי ריאלי של ראייה דתית מיוחדת את החיים. מצוות ה' מאפשרות לכל יחיד את ההתייחסות הדתית המיוחדת לכל מרחבי החיים והעשייה, "מימוש יומיומי של אידאלי הקודש בחיים" (שם, עמ' שעא). ומאפשרות את השתלבותו של היחיד בצבור מאמין כחלק ממנו. "אבל צריך עוד להדגיש ביחוד ערך המצוות בתור אמצעי הביטוי ליחיד וצורת שתוף לצבור" (לפרקים, עמ' קנג).

הצד השווה של נתוח התופעה הדתית היחודית-הישראלית מעמידנו על מרכזיותו של המעשה בתחום הדתי. המעשה הדתי על כלליו ופרטיו מבטיח ביטוי נאמן של התודעה הדתית היחודית. המעשה הוא הנותן את הקביעות, את ההתמדה, את הקרקע המוצקה לרגלי התודעה הדתית. מאידך גיסא, המעשה שומר על ערנות התודעה הדתית ועל ביטויה החי והמתחדש. "ועוד פתח ר' יהודה בכבוד תורה, ודרש: הסכת ושמע ישראל, היום הזה נהיית לעם – וכי אותו יום נתנה תורה לישראל? ... אלא ללמדך, שחביבה תורה על לומדיה בכל יום ויום כיום שנתנה מהר-סיני" (ברכות פג, ב). על ההבדלים העקרוניים בין שני הנתוחים יש לדון בנפרד, ואכ"מ.

ו. מסקנות בתחום החינוך

יש לכון את המאמץ החינוכי הלימודי והמעשי בכון המעשה הדתי. לימוד תורה בהעמקה מתוך הכרה כי מצוות ה', כלליהן ופרטיהן, הם גלוי אלוהי בעולם ובחיים. קשר התורה בהקב"ה הוא יסוד עבודת הקודש של אנשי סגולה. הרינו עוסקים בהלכות, בנתוחיהן ובפרטיהן. יודעים אנו בדרך כלל, שכל דברי התורה הנם אורחות ה', נובעים ממקור החיים העליונים. (אורות התורה, ג,א)

לימוד הלכה הוא יסוד מרכזי בחינוכנו. כמו"כ יש ליצור במסגרות החינוכיות פוסי חיים של קיום מצוות ה'. ההסברה החינוכית תלויה ותבליט את המרחב, את ההיקף הגדול של תחום קיום מצוות, כי אין תחום בחיי היחיד והציבור בו לא מתקיים הצווי האלוהי. אין תחום בו לא בא לביטוי אור ה'. בהענותנו לרצון האלוהי, אנו ממשיכים את שפע אורו לעולם, לחיים.

על ידי קיום מצוות ה' אנו משקפים את המצב של עולם מתוקן, עולם בו מתגלה בורא עולם. על ידי קיום מצוות ה' אנו מתעלים ומכשירים עצמנו לקראת גלוי אור ה', לקראת עולם אידאלי מתוקן.